

ПЕРЕДМОВА

Пропонована читачеві книжка є продуктом наших міні-семінарів, у яких брали участь два постійні члени — я, як керівник, і Лариса — як доповідач. Справа в тому, що через мої недуги мені заборонили вести машину, тому ми рідко відвідуємо Кембридж, де знаходиться створений мною Український науковий інститут Гарвардського університету та прецінні наукові бібліотеки. Отже, наші засідання відбуваються або в моєму робочому кабінеті, або перипатетично у стилі Аристотеля, коли ми проходжуємося в парках та алеях нашого містечка Уелзлі. Колись у кінці 30-х рр. я з академіком Іваном Крип'якевичем робив “історичні проходи по Львову”, а в кінці минулого століття — “історичні проходи по Києву” із незабутнім другом Федором Павловичем Шевченком. Науковою базою міні-семінарів є моя велика спеціальна історично-філологічна бібліотека, яка після моєї смерті стане власністю Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського в Києві.

Після виходу в світ книжки «Економічна і політична візія Богдана Хмельницького»¹, виникло питання: а що далі? Лариса вирішила продовжувати свої дослідження над тією самою епохою. Тому на наших найближчих міні-семінарах ми зайнялися оцінкою останніх праць, що були присвячені Хмельницькому, в історіографічній перспективі. Що нам одразу впало у вічі, це той факт, що дослідники трактували гетьмана не в контексті його епохи, а як явище поза часом і простором: Хмельницький не створив національної держави, не об'єднав усіх українських етнічних територій, не звільнив селян від кріпацтва, у Зборівському договорі без потреби пішов на великі поступки Яну Казимиру, польському королеві. Також не знаходили ми переконливої дискусії стосовно важливих документів. Наприклад, усі історики, давні і нові, підкреслюють, що великі перемоги Хмельницького над поляками були можливі тільки завдяки допомозі, яку гетьман отримав від татарського хана Іслам Гірея III. Але ніхто не завдав собі труда знайти джерельні дані про зміст договору. Проте Лариса, йдучи слідами Марка Блока

Блока², примусила вірогідного свідка говорити. Це був особистий приятель Богдана Хмельницького, кримський бей Перекопа Тугай-бей. Далі Лариса поставила основне питання: хто були ті договірні сторони у Зборівському договорі? Її відповідь: Ян Казимир та Іслам Гірей III. Хмельницький не міг як підданий польського короля укласти з ним договори. Він просив Іслам Гірея представляти його інтереси, що були скодифіковані в так званих Пунктах, і Іслам Гірей примусив короля, погрожуючи продовженням війни, прийняти їх під назвою «Декларація королівської ласки». Ця послуга кримського хана була одноставно оцінена істориками як “зрада хана”. Крім того, Лариса віднайшла російський (тогочасний) переклад (з польської) Зборівського договору між Яном Казимиром та Іслам Гіреєм, який був невідомий в історіографії. В подяку за це я дав Ларисі рідкісну книжку А. Зігні Сойсая, де зібрані Ярлики Іслам Гірея до Яна Казимира; перші з них — це татарська версія Зборівського договору та інші документи щодо цієї важливої події. Отже, Лариса вирішила присвятити свою наступну книжку власне основним договорам (міжнародним) Богдана Хмельницького. Тому я у своїй передмові стисло подам, з якими партнерами міг Хмельницький мати справу.

В основному в тогочасній Європі існували династичні володіння. Про винятки мова йтиме пізніше. Ці володіння поділялися у пізньому середньовіччі на три види за релігійними критеріями. Ось вони: а) католицькі та протестантські, це династичні володіння в Західній Європі; б) православне династичне володіння Романових у Московській державі; в) мусульманські династичні володіння — Османська турецька імперія та Кримський ханат Гіреїв.

Тепер перейдемо до характеристики першого виду³. Західноєвропейські монархії мали своїм корінням королівську ідею давньогерманських племен Північної Європи. У короля і його роду (династії) була специфічна ознака, бо вони мали “гейль” — “щастя, фортуна”, подароване їм небом. Тому в них був титул “king, könig” — “конунг” (давньоруське “князь”, що походить від “кун” — рід). Король мусив мати королівську кров, тобто бути членом пануючої династії, бо тільки вона забезпечувала силу і надавала мандат володіння. Пізніше під впливом давньоєврейських елементів у християнстві (Старий Заповіт) — добрі королі Давид і Соломон, а також під впливом

римської політичної культури, в якій обожнювалися римські імператори, германська ідея короля трансформувалася у концепцію, що Бог вибрав деякі роди (династії), щоб володіли з Його ласки (*Dei gratia*) Божою милістю. До того згодом додалася концепція про короля як гаранта миру та справедливості, а також віра, що король дотиком своєї руки може чудотворно виліковувати людей від тяжких хвороб, таких як золотуха, епілепсія, проказа. Про цю останню спроможність французьких королів існує класична монографія видатного французького історика Марка Блока⁴. Тому не дивно, що виникло прислів'я: “Жодна земля не може існувати без короля” (“*Nulle terre sans seigneur*”).

До XVIII ст. національна свідомість як організуюча політична сила ще не існувала. Європейські королі, як і князі у Давній Русі, довільно розпоряджалися територіями своїх держав (однією або кількома) і передавали ту чи іншу країну своїм синам або як посаг своїм дочкам і зятям. Так протягом XIII–XVII ст. сконцентрувалися великі землі у роді Габсбургів⁵, вихідців із Швейцарії у XIII ст., які, зайнявши Австрію, стали римськими імператорами німецької нації. Імператор Максиміліан I (1493–1519) оженився з Марією Бургундською, котра по батькові володіла Нідерландами. Після її смерті Нідерландами заволодів її чоловік Максиміліан I, а по смерті останнього — їхній син Філіпп I (помер 1506), що в свою чергу в 1491 р. оженився з Хуаною (згодом відомою як Божевільна, померла 1555 р.) — дочкою і спадкоємницею католицьких королів Іспанії, Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського, а після Філіппа I та Фердинанда Арагонського (помер 1516 р.) Іспанія перейшла до сина Філіппа та Хуани — Карла I (1516). Крім Іспанії, Карл отримав іспанські володіння в Європі (Нідерланди, Медіолан та Неаполь), а також іспанські колонії в Північній та Південній Америці. В 1519–1556 рр. він, як Карл V, став ще римським імператором. Він був прихильником все-світньої християнської імперії (*universitas christiana*) і підкреслював, що в його володіннях сонце ніколи не заходить. Не випадково його сучасники склали вірша: “*Bella gerant alii, tu felix Austria, nube; nam que Mars aliis, dat tibi regna Venus*” — “Хай інші ведуть війни, ти, щаслива Австріє, виходь заміж, бо що іншим дає Марс, тобі дасть королівство [богиня] Венера”.

Габсбурзька Іспанія⁶

У часи Богдана Хмельницького Іспанією володів Філіпп IV (1621–1665), він був водночас королем Неаполя і Палермо, а до 1640 р. ще королем Португалії. Король цікавився переважно літературою і мистецтвом, тому державними справами керував його міністр дон Луїс де Гаро (Наго). В часи Філіппа IV в Іспанії відбувалися революційні події в Каталонії, Португалії, Неаполі, Палермо, Нідерландах, ось чому вона не звертала уваги на події в Східній Європі. Проте існують матеріали про невдалі спроби іспанських Габсбургів отримати з України найманців-козаків⁷.

Португалія⁸

Португалія постала як одна з християнських держав Піренейського півострова у боротьбі з мусульманськими завойовниками. Син графа Португальського Генріха Бургундського Альфонсо I проголосив себе королем Португалії у 1139 р. Його династію у 1383 р. змінила династія Авіз (1383–1580). У 1580 р. Португалію зайняв іспанський Габсбург, і до 1640 р. Португалія перебувала у складі Іспанії. В 1640 р. кортеси (сойм) Португалії проголосили незалежність, обрали королем Жуана IV (1640–1656) зі знатного роду Браганса. Почалася війна з Іспанією, до якої незабаром приєдналися Франція, Англія, Нідерланди, Швеція; три перші з них були зацікавлені в португальських колоніях в Африці, Азії та в Америці. Війна закінчилася миром у Лісабоні в 1668 р., й Іспанія визнала Португалію незалежним королівством. У джерелах немає жодних даних про зв'язки Португалії з Б. Хмельницьким. Династія Браганса володіла Португалією до 1910 р., коли вона стала республікою.

При цій нагоді хочу нагадати, що Португалія займає особливе місце в історії нашої Землі. Це, власне, португальці почали відкривати світ поза Європою, а також перші заснували свої колонії в Африці та Азії.

Бурбони

Суперниками Габсбургів стали Бурбони⁹, що як спадкоємні королі французьких земель були галуззю старовинної династії Капетів (від 1572 р.). Як і Габсбурги, вони вдалими

шлюбами забирали від останніх володіння в Італії та Іспанії, де від 1700 р. закріпилася гілка династії Бурбонів.

Бурбони у Франції¹⁰

Гілка давньої французької династії Капетів — Бурбони володіли Францією до Великої Французької революції (1489–1789). У 1643–1715 рр., коли королем був Людовик XIV, “король-сонце”, Франція стала панівною нацією Європи. Його закордонну політику проводив міністр-кардинал Жюль Мазаріні (1643–1661), саме в часи Б. Хмельницького. Франція під ту пору переважно займалася боротьбою із Габсбургами в Німеччині та Іспанії, тому інтереси її закордонної політики не досягали Східної Європи. Проте козаки — найманці з України — служили у французькій армії¹¹. Тільки в 1658 р., коли справа дійшла до примирення союзника Франції — Швеції з Польщею, Франція стала офіційним посередником, визнаним обома сторонами.

Я згадую цей епізод, бо шведський король заявив посередникам, що “на підставі союзного договору з козаками я (тобто Карл Густав. — *О. П.*) не можу вести переговорів без участі козаків, і в допущенні їх зацікавлені самі-таки поляки”¹².

Прикладом, як королівські матері здобували престולי для своїх молодших синів, може бути історія Генріха, князя Валуа¹³, як він став королем Польщі. Король Франції Генріх II (1547–1559) та його жінка, княгиня Медичі із Флоренції, мали чотирьох синів. Двох старших, Франциска і Карла, вони зарезервували як спадкоємців батька. Третьому, улюбленцеві матері Генріху, треба було вже шукати трон поза Францією. Заходи оженити його з королевою Англії Єлизаветою I (1558–1603), дочкою Генріха VIII, виявилися невдалими. Але в Польщі в 1572 р. вимерла династія Ягайлонів. Тоді королева-мати примусила французьких дипломатів докласти всіх зусиль, щоб здобути польський престол для свого улюбленця, хоч і не уявляла, що це за країна Польща. Поляки дійсно погодилися на французького королевича, але вимагали від нього проголошення закону про релігійну терпимість (а він разом із своєю матір’ю організував у ніч із 13 на 14 серпня 1572 р. в Парижі Варфоломійську ніч, коли було вирізано тридцять тисяч протестантів-гугенотів) та зобов’язання одружитися з п’ятдесятирічною княжною Анною Ягайлонкою, сестрою Жигмонта-

Августа; Генріх мав тоді двадцять чотири роки. Але доля захотіла, щоб обидва старші брати Генріха, королі Франциск II (1559–1566) та Карл IX (1560–1574), один за одним нагло померли, не залишивши спадкоємців, і французький престол став вільним. Генріх дістав про це звістку від імператора Максиміліана II, і через кілька днів після бенкету, що його влаштувала княгиня Анна, його “майбутня жінка”, він вночі втік, переодягнений у жіночій одяг, із королівського замку разом з кількома своїми довіреними слугами, і вони швидко дісталися через Шлеськ до Венеції, а звідти до Франції, де він став королем як Генріх III. Генріх був королем Польщі сто вісімнадцять днів. Новий кандидат на польський престол, семигородський князь, одружився із Анною Ягайлонкою і як король Стефан Баторій панував від 1576 до 1586 р.; він був молодший від Анни всього на десять років. Баторій увійшов до нашої історії як реформатор Реєстру Війська Запорозького.

Інший приклад подає авторка цієї монографії. Йдеться про те, як бурбонська та габсбурзька дипломатії вбили двох зайців одним пострілом: новоспечена габсбурзька імператриця Марія-Терезія дістала чоловіка — Франца, князя Лотарингії, а французький король Людовик XV — князівство Лотарингію для свого тестя, короля без держави, Станіслава Лещинського, якого вигнали з Польщі росіяни. Здогади про участь Хмельницького в облозі Дюнкерка 1645 р. не підтвердилися архівними даними, але він був у Франції.

Габсбурги та Гогенцоллери

Починаючи з 1438 р., електори Римської імперії вибирали імператором члена австрійської династії Габсбургів. Це була дуже почесна посада як голови західноєвропейських християн, але, по суті, дуже проблематична. Останнім імператором, що в 1452 р. коронувався папою в Римі як імператор, був Фрідріх III (1440–1493). Це саме він по-новому назвав свою державу “Римська імперія німецької нації”¹⁴. В дійсності імператор став тепер головою цілої низки аристократичних держав. Він не міг установлювати ані законів, ані податків, це була прерогатива парламенту. Імперія не мала своєї армії. Парламент, що по-німецьки називався рейхстагом, складався з трьох палат. Палата електорів, тобто тих володарів, що вибирали імператора. Їх було вісім — троє духовних і п’ятеро світських. Духовними були

архієпископи Майнца, Кельна та Тріра; світськими — королі Чехії, князі Саксонії, Баварії, маркграф Бранденбургії та палатин Пфальцу (над Рейном). Вони творили колегію електорів. Колегія імперських князів не мала постійної кількості, бо князі, як у середньовіччі, ділили свої володіння між своїми дітьми або об'єднували їх вдалими шлюбами. Вчені вважають, що у XVII ст. князів було від 170 до 200. Із них 59 були більшими і творили окрему групу (вірільштімме). Це були світські князі. Крім них, входило 50 духовних імперських князів — архієпископів, єпископів, ігуменів, голів лицарських орденів. Із них 35 творили окрему, “куріальну”, групу.

Крім рейхстагу діяли ще три установи. Перша — це імперський суд (рейхскаммергеріхт), спочатку у місті Шпеєр, а згодом у Ветцлярі, імперська придвірна рада (рейхсгофрат) у Відні та імперська канцелярія (рейхсканцляй), теж у Відні. Її титулярним головою був архієпископ Майнца, але всі справи вирішував віце-канцлер у Відні.

Палата імперських міст (рейхсштедтеколлегіум) об'єднувала 51 місто, що поділялися на дві лави, Рейнську — з 14 міст і Швабську — з 37 міст.

Згідно з постановами Вестфальського миру всі понад 320 складових одиниць імперії були визнані суверенними. Габсбурзькі імператори обмежувалися фондами на державні видатки, зокрема на армію, податками зі своїх родинних володінь (австрійські краї, Чехія, Західна Угорщина).

Крім австрійської гілки, була ще друга гілка Габсбургів — іспанська. Вона обіймала Іспанію з її американськими колоніями, частину Нідерландів (нинішня Бельгія) та володіння в Італії (Мілан і Неаполь). Обидві лінії Габсбургів співпрацювали між собою.

У часи гетьманування Богдана Хмельницького імператором був Фердинанд III (1608–1657)¹⁵. Цей імператор запропонував себе третейським суддею у суперечках Олексія Михайловича та Яна Казимира, наслідком чого став Віленський договір (1656). Хоч імператор направив також посольство зі своїм листом до Б. Хмельницького, але послі гетьмана не були допущені до нарад. Хмельницький дав чемну відповідь без жодного зобов'язання.

Гогенцоллерни

Гогенцоллерни походили зі Швабії¹⁶, розташованої на південь від Тюбінгена, де їхній предок Бурхард I згадується у другій половині XI ст. Через подружні зв'язки один його нащадок став бургграфом Нюрнберга, а Фрідріх VI як Фрідріх I — курфюрстом Бранденбурзьким у 1415 р. З того часу Гогенцоллерни стали спадкоємними електорами Бранденбурга. Одного з молодших синів династії, Альберта, призначеного для духовного стану, обрали магістром Тевтонського ордену в 1511 р. Після виступу Лютера він вирішив у 1525 р. секуляризувати землі ордену і змінити їх на князівство. В той час орден перебував під зверхністю католицького короля Польщі—Литви з династії Ягайлонів. Альберт був сином Софії, дочки Казимира Ягайлончика (1447–1492), і як племінник короля Сигізмунда I (1506–1548) домовився з ним про заміну ордену на князівство під зверхністю польського короля (1525–1568). Він виявився добрим господарем і дбав про освіту, заснував у своїй столиці — Кенігсберзі — університет (1544), який відіграв велику роль також у культурній історії України. Так зав'язалися близькі стосунки між протестантською Пруссією та православною Україною.

Син Альберта, Альберт-Фрідріх, не мав синів. Тому спадкоємцем його як князя пруського став електор Йоахім-Фрідріх (1598–1608), чоловік Елеонори, дочки Альберта-Фрідріха. Таким чином обидва гогенцоллернські володіння об'єдналися. Правнуком Йоахіма-Фрідріха був Фрідріх-Вільгельм, курфюрст Бранденбурга і князь Пруссії (1640–1688), відомий в історії як “Великий курфюрст” — талановитий організатор відбудови Німеччини після Тридцятилітньої війни, який вів далекоглядну закордонну політику. Він був союзником шведського короля Карла X Густава, листувався із Богданом Хмельницьким, домігся від Польщі зречення своїх суверенних прав щодо Пруссії, яка тепер стала суверенною державою. Його син і спадкоємець Фрідріх III (1688–1713) коронувався як Фрідріх I на короля Пруссії в 1701 р., яка тепер починає грати провідну роль у системі імперії, залишивши Габсбургів на другому місці.

Стюарти і Кромвелі

В Англії після смерті неодруженої королеви Єлизавети I (1533–1603), останньої з династії Тюдорів, трон перейшов до сина її суперниці Марії Стюарт, короля Шотландії Якова VI (1583–1625), який став Яковом I як король Англії (1603–1625)¹⁷. Він був водночас політичним теоретиком і створив ідею Великої Британії, яка об'єднувала б у реальній унії і в одній національності обидві держави – Шотландію та Англію. Але консервативні англійці з цим не погодились, і до 1707 р. обидві держави залишалися самостійними. Проти його сина і спадкоємця Карла I виступила релігійна і військова опозиція, очолювана воєначальником Олівером Кромвелем. Перемігши й арештувавши короля, Кромвель звелів його у 1649 р. стратити і почав правити як диктатор із титулом “лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії” (1653–1658)¹⁸. Хоч він запровадив військову та релігійну (пуританську) диктатуру, сучасники були так виховані на монархічних традиціях, що запропонували обрати його спадкоємним королем, засновником династії Кромвелів. Ця пропозиція спочатку сподобалася Оліверові, але пізніше він відмовився від неї. Після його смерті англійці вибрали його сина Річарда новим лордом-протектором, але він, як і його сучасник Юрась Хмельницький, не мав ані військового, ані політичного таланту батька і через чотири місяці (січень–травень 1659 р.) переїхав до Франції, де жив як приватна особа під іменем Джона Кларка (Clarke).

Деякі вчені порівнювали Олівера Кромвеля з його сучасником Богданом Хмельницьким (найбільше Л. Кубаля), але в джерелах немає жодних відомостей, що ці видатні полководці підтримували якісь зв'язки.

Після Кромвелів англійці і шотландці знову запросили Стюартів в особі Карла II (1660–1685), сина Карла I.

Папська держава¹⁹

Частина середньої Італії з Римом була під владою папи, верховного володаря всіх католиків світу. Цю державу створив король франків Піпін Короткий (752–768) у 756 р. для папи Стефана II (752–757) в подяку за його допомогу у визнанні нової династії. Папська держава стала відомою як “Патрімоніум Санкті Петрі”. Папа вибирався як необмежений володар

до смерті колегією кардиналів із числа кардиналів. Свята колегія кардиналів, яких тоді було сімдесят і котрих папа призначав з провідних єпископів католицького світу, допомагала йому в управлінні Папською державою та всім католицьким світом.

У часи Б. Хмельницького папами були Інокентій X (1644–1655) та Олександр VII (1655–1667).

Українські католицькі (уніатські) владики мали постійні контакти з папами або з їхніми нунціями (амбасадорами у Варшаві).

Тексти документів цих пап видав о. Атанасій Великий²⁰. Із листів Інокентія X (с. 543–555; №484–504) слід назвати висловлення співчуття папи стосовно труднощів Яна Казимира у війні з татарами і козаками в 1649 р. (№484 — до короля, №488 — до сенату, №485 — до королеви); листи до Яна Казимира (№503, 504) — це вітання з нагоди перемоги під Берестечком.

Більш цікаві для нас листи папи Олександра VII (с. 559–590; №505–535). Папа активно цікавився унією з православними. Про це він писав королю (№507, 512), Київському митрополиту (№516, 528, 529), українським владикам (№520, 522, 524), капітулі українських Василіан (№533, 535), єпископу Володимиру Волинському (№535). У всіх цих листах пап ім'я гетьмана Богдана Хмельницького не згадується.

У джерелах не збереглося жодної інформації про зв'язки Б. Хмельницького з Папською державою.

Династія Ольденбургів

У середньовіччі у Скандинавії виникли три королівства: Данія, Норвегія з Ісландією і Швеція з Фінляндією.

Данська королева Маргарита (1375–1412)²¹ була жінкою норвезького короля Гакона VI (1340–1380). Тому що він та їхній син померли, Маргарита в 1387 р. стала теж королевою Норвегії, і в шведському портовому місті Кальмарі в 1397 р. вона примусила шведів коронувати свого племінника і наступника Еріка Поморського як короля Еріка XIII (помер 1459 р.). Як король Данії він був Ерік VII, а як король Норвегії — Ерік III. Кальмарська унія не задовольняла шведів, і після кількох повстань Густав Ваза, шведський аристократ, став суверенним шведським королем, засновником національної династії Вазів (у 1520 р.).

Данія з Норвегією та Ісландією залишалися у союзі до 1814 р. У 1448–1670 рр. в Данії–Норвегії правила династія Ольденбургів.

У часи Б. Хмельницького в Данії був королем Фрідріх III (1648–1670). Він воював із Швецією, своїм споконвічним ворогом, тобто королем Карлом X Густавом, двічі — в 1657–1658 рр. і в 1658–1660 рр. У другій війні йому допомагали армії Польщі і Бранденбурга. Очевидно, Б. Хмельницький як союзник Карла X Густава не мав жодних зв'язків з данським королем.

Династія Вазів²²

Густав Ваза (1521 або 1523–1560) брав участь у шведських повстаннях проти данської влади і, здобувши перемогу, розірвав Кальмарську унію та заснував національну шведську спадкоємну монархію. Він запровадив протестантство як державну релігію; секуляризація церковних маєтків і вміле господарювання створили підвалини для економічного розвитку країни. Із його синів, що наслідували його на престолі, двоє були протестанти — Ерік та Карл, а один, Ян, — католик.

Ерік XIV (1561–1567) спочатку продовжував політику батька, але згодом захопився централізацією і психічно захворів, і Ян III (1568–1592) став його спадкоємцем. Він був приятелем Польщі й одружився з дочкою польського короля Сигізмунда I Катериною. Їхнього сина, Сигізмунда III, обрали в 1587 р. королем Польщі, а після смерті свого батька він коронувався на короля Швеції (1592–1597). Однак шведи не були задоволені католицьким королем, і дядько Сигізмунда, Карл IX (1599–1611), вигнав свого племінника зі Швеції. Тепер династія Вазів поділилася на дві лінії: протестантську шведську та католицьку польську, які постійно між собою воювали.

Карл IX був реформатором, кодифікував шведські закони, але воював з Польщею переважно за Ліфляндію (Інфлянти). Його син Густав II Адольф (1611–1632) був найбільшим володарем Швеції, славетним полководцем і визначним державним мужем. Завдяки своїм великим перемогам над імператором у Тридцятилітній війні його визнали провідником протестантів у Європі, і Швеція стала великодержавою. Густав Адольф хотів нав'язати стосунки з козаками у 1620-х–1630-х рр., але безуспішно. Крім того, він, розуміючи значення міст, закла-

дав нові, в чому йому допомагала дочка і спадкоємниця Христина (1632–1654). Вони заклали 19 нових міст. Густав II Адольф розбудовував також металургійну промисловість, торговельний флот, протегував торгівлі, поліпшував добробут населення. Христина оминала війну зі своїми польськими свояками, тим більше, що вона схилилася до католицизму, врешті зрекла-ся престолу в Швеції і переїхала до Рима, де й померла. Похована у соборі Св. Петра в Римі.

Одначе Христина вважала за потрібне зав'язати стосунки з Б. Хмельницьким ще у 1651 р. Своїм спадкоємцем вона обрала Карла Густава, свого кузена, сина Яна Казимира, палатина Цвайбрюккена, та Катерини, дочки Карла IX. Карл X Густав (1654–1660) продовжував політику своїх попередників і мав зв'язки з Б. Хмельницьким, про що широко йдеться у монографії Лариси.

Польська лінія Вазів обмежується синами Сигізмунда III — Володиславом IV та Яном Казимиром. Усі вони не почувалися добре у Польсько-Литовській державі. Виховані на німецькій культурі, вони звичайно послуговувалися німецькою мовою. Сигізмунд III заявляв, що він воліє швидше дивитися на собаку, ніж на поляка²³. Їм здавалося, що вони, як виборні королі, є рангом нижчі, ніж абсолютні спадкоємні королі, і з радістю змінювали б велику державу Польщу–Литву на яке-небудь маленьке спадкоємне володіння. Син Сигізмунда Володислав IV (1632–1648) мріяв стати шведським королем і після смерті батька відразу прийняв титул короля Швеції без згоди польського сойму, а своєму братові запропонував стати королем Польщі. Як шведські Вази, польські Вази теж мали неспокійну варязьку кров, радо йшли у військові походи, виявляли особисту відвагу, але не мали талантів ані полководця, ані політика. Також вони були поганими, марнотратними господарями, розробляли великі плани, проте не вміли їх реалізувати, були надмірно марнославами, крім того, не виконували своїх зобов'язань (див. ч. II цієї монографії).

Почесний член ордену єзуїтів Сигізмунд III був протектором Берестейської унії (1596), але не подбав про підготовку населення до церковного об'єднання, що спричинило розбрат церкви в Україні та Білорусі. Він втрутився під час смути у російські справи, і коли москвичі обрали його п'ятнадцятирічного сина своїм царем (1610), за умови, що він

прийме православ'я, Сигізмунд заборонив синові це зробити, бо сам хотів підкорити Росію своїй владі і здобути славу на повернення Росії на католицизм.

Володислав IV планував за спиною польського сойму підкорити мусульманську Османську імперію. Цю ідею мали здійснити українські козаки своєю флотилією чайок, а Венеція повинна була все фінансувати. Крім того, король сподівався за допомогою козаків приборкати польську шляхту. Володислав запросив козацьких представників на таємну нараду. Серед запрошених був чигиринський сотник Богдан Хмельницький²⁴.

Але особливе місце серед польських Вазів займає Ян Казимир (1609–1672)²⁵, головний противник Богдана Хмельницького. Він був хворобливий, негарний, розбещений своєю матір'ю, за натурою лінивий та брехливий. Тому що його брат Володислав мав дітей, він не міг сподіватися на престол у Польщі. В 1635 р., коли йому було двадцять шість років, він раптово виїхав до Відня до свого дядька, імператора Фердинанда II, і став полковником. Три роки пізніше він вирішив покинути Польщу назавжди. Іспанські Габсбурги запропонували йому пост губернатора Португалії²⁶ та адмірала іспанського флоту. Вази були справжніми шведами, про що свідчить їхня любов до моря. Старший брат Яна Казимира, згодом король Володислав IV, вважав особистою зневагою, коли його тесть, імператор Фердинанд II (1619–1637) в 1628 р., пообіцявши йому пост адмірала імперського Балтійського флоту, не дотримав обіцянки, й адміралом став його полководець Валленштайн²⁷. Ян Казимир подався до Генуї, а звідти поплив кораблем, який найняв, уздовж південного французького узбережжя, причому відвідував усі французькі укріплення. Про це дізнався провідник французької політики кардинал Рішельє, який вирішив, що Ян Казимир – габсбурзький шпигун, звелів його заарештувати біля Марселя і кинув до в'язниці. Жодні протести з польської сторони не допомогли, і Ян Казимир просидів у різних в'язницях два роки (1638–1640). Нарешті його випустили за великий викуп. Повернувшись до Польщі, він не міг дістати жодної, на його думку, гідної посади і тому здивував усіх своїм новим рішенням поїхати до Рима і там вступити до ордену єзуїтів. У Римі, де його зустрічав сам папа, Ян Казимир одержав листи від брата-короля, який заборонив йому стати монахом, бо того вимагала справа спадкоємства у Польщі. Він все ще деякий час

не змінював свого рішення (1643–1645), аж поки йому надокучило життя монаха. Тоді він вирішив стати кардиналом, але, ставши ним, намагався позбутися кардинальського капелюха. Тепер він дуже захотів одружитися, але смерть брата зробила його спадкоємцем, і поляки вирішили, що їм не можна мати двох королів, тому примусили Яна Казимира одружитися із вдовою брата.

Правління Яна II Казимира у Польщі–Литві було нещасливим, бо король не вмів обороняти державу від постійних внутрішніх (українські козаки) та зовнішніх (шведи, Москва, татари) воєн. Урешті йому це все надокучило, і він в 1668 р. зрікся престолу, переїхав до Франції, де жив до самої смерті в 1672 р. в абатстві Невер (*Nevers*) над річкою Луарою у князівстві Ніверне (*Nivernais*) у Середній Франції. Це князівство він отримав у спадщину від тестя, Карла I, раніше князя Мантуї в Італії в 1631 р., а після його смерті в 1637 р., князівство перейшло до Луїзи Марії (1611–1667), жінки Яна Казимира. Поляки не любили свого короля. Вони глузливо пояснювали його ініціали J. K. R. як “*Initium Calamitatis Regni*”, тобто “початок катастрофи держави”²⁸.

Я тут дещо ширше розповів про Яна Казимира, щоб пояснити, з яким складним контрагентом мав справу Богдан Хмельницький. Очевидно, Ян Казимир не міг змиритися з успішними діями полководця невидатного роду.

Кетлери у Курляндії (Латвія)

Після секуляризації Тевтонського ордену, який тепер став князівством під зверхністю короля Польщі, останній великий магістр Лівонського ордену або Ордену Мечоносців, Готтард Кеттлер (1558–1561, помер 1587 р.), вирішив теж секуляризувати свій орден, що був автономним у системі Тевтонського ордену, і, прийнявши лютеранство, створити там власне спадкоємне князівство. Польський король Сигізмунд II Август погодився на це, і так постало князівство Курляндії і Семігалії. В часи Б. Хмельницького князем був онук Готтарда, Яків Кеттлер (1638–1682), найвизначніший з усіх князів Курляндії²⁹. Яків розвинув місцеве виробництво, створив торговельний флот, підтримував міжнародну торгівлю. Єлгава (Мітау), столиця князівства, невдовзі стала центром культури. Яків довів для своєї держави заморські колонії, Тобаго в Середній

Америці та Гамбію в Африці. Коли вимерла династія Кеттлерів у Курляндії, нова династія Біронів володіла країною від 1737 р. до 1795 р., тобто до третього поділу Польщі, і відтепер Курляндія стала провінцією Російської імперії.

Про зв'язки Якова Кеттлера з Б. Хмельницьким немає жодних джерельних даних, але є свідчення, що Б. Хмельницький цікавився автономією Курляндії.

Республіки

Цей термін тут вживається для трьох держав — Венеції, Нідерландів, Швейцарії, політична структура яких походила від міського самоврядування, що нагадувало республіки, але дві з них мали теж чітко виявлені монархічні елементи. Тут йдеться про торговельні міста, що лежали на перехресті великих торговельних водних або сухопутних доріг.

*Венеція*³⁰

Під заступництвом Візантійської імперії у системі лагун на півночі Адріатичного моря постала острівна політична організація, що від VII–VIII ст. об'єдналася як “Дукатус Венеція”, бо на її чолі стояв виборний до смерті князь із титулом “дож” (лат. “*dux*”). Протягом наступного століття Венеція мала під своїм контролем усі торговельні шляхи у східній частині Середземного моря. Після здобуття Константинополя під час Четвертого хрестового походу (1204) Венеція стала першою економічною світовою потугою або, послуговуючись термінологією Фернана Броделя, першим європейським “світом-економікою”³¹. Власне тоді, переважно у XIV–XV ст., Венеція мала свої колонії в Україні і біля неї, насамперед у Сурожу (Судаку) в Криму і в Тані (Азові), в гирлі Дону.

Відкриття морського шляху до Індії Васко да Гамою в 1497 р. спричинило занепад світової могутності Венеції. Як у всіх середньовічних містах Італії, спочатку кожний острів-громада мав свого “трибуна”, тому їх там було дванадцять. Зовнішня небезпека примусила їх централізувати владу в руках одного князя. Проте князі мали тенденцію встановлювати спадкоємне князівство, востаннє це зробили князі Орсеолі до їхнього ostracizmu в 1038 р. Але в 1397 р. була закрита “республіканська” Велика рада (*Maggior Consiglio*), і Венецією почали правити олігархи із двохсот-трьохсот аристократичних

родин, вписаних до «Золотої книги» (*Libro d'oro*). Олігархічна Венеція управлялася Малою радою (*Signoria*) на чолі з дожем, сенатом, що відав колоніями, Радою сорока (найвищий суд) і Радою десяти (органи безпеки).

В часи Б. Хмельницького Венеція вела тривалу, виснажливу війну з Османською імперією (1631–1670) і марно очікувала допомоги від християнського світу. Козацькі морські походи Петра Сагайдачного на чайках справили велике враження на Венецію. Тому до Б. Хмельницького прибували венеціанські посольства з пропозиціями спільних виступів проти турків, але в той час це не входило до політичних планів гетьмана.

Нідерланди

Як Єгипет був даром Нілу, так Нідерланди — даром Рейну і Маасу. Предки нідерландців створили для осушення маршів мережу каналів і систему насосів і відвоювали землю від моря. Населення було найтісніше пов'язане з морем, займалося рибальством і торгівлею, використовуючи морські та річкові шляхи. Сім північних нідерландських провінцій (Голландія, найважливіша з них, Зеландія, Фризія, Утрехт, Гельдерн, Оверейссел, Гронінген) об'єдналися під проводом Вільгельма з династії Оранж-Нассау, що його іспанський король іменував своїм намісником, вибороли собі незалежність від іспанських Габсбургів, і Вільгельм став сам правити із титулом намісника (стадгоудер; 1567–1584)³². Його спадкоємцями були син й онук. Але в Нідерландах ще до встановлення інституту намісника у поодиноких провінціях існував республіканський уряд пансіонерів. Один з них, Ян де Вітт (1625–1672), спочатку пансіонер міста Гааги, а потім усєї Голландії, вирішив скасувати уряд намісника і позбавити династію Оранж-Нассау влади. Йому це вдалося протягом двадцяти років, але повстання населення проти нього закінчилося його вбивством і поверненням династії. Новий намісник Вільгельм III (1672–1702) став у 1689 р. ще королем Англії і Шотландії³³, а один з його нащадків, Вільгельм I, — королем Нідерландів (1814–1844). Тим завершилася кар'єра намісників із династії Оранж-Нассау.

У Фландрії воювали козаки-найманці з України в 1646 р.³⁴

Офіційною політичною столицею Нідерландів було і досі є голландське місто Гаага. Але економічним центром стало інше голландське місто — Амстердам. У XVII ст. Амстердам завдяки своєму флотові та економічному талантові своїх жителів був “світом-економікою”³⁵. Ще не виявлено джерел про відносини України й Амстердама, але, мабуть, нашим предкам було відомо, що ціни за збіжжя, яке вони перевозили до портового міста Гданська (Данціга), встановлювалися не там, а в Амстердамі.

Нідерланди дістали міжнародне визнання як незалежна держава у Вестфальському мирі (1648 р.).

*Швейцарія*³⁶

Швейцарія — це гориста країна, через яку проходять важливі торговельні шляхи. Її мешканці здавна займалися торгівлею як посередники, тому їм добре відомі перевали, наприклад, Св. Готгарда. Три громади, пізніше названі кантонами, а саме: Швіц (звідти пізніша назва для всієї конфедерації), Урі та Унтервальден, уклали вічний союз для боротьби проти своїх зверхників Габсбургів і спільними силами розбили свого противника в 1283 р. Відтоді почала діяти конфедерація, і число кантонів дійшло до чотирнадцяти. У XIV–XV ст. Швейцарія поставляла військових найманців у різні країни Європи. У Вестфальському договорі (1648) Швейцарська конфедерація дістала міжнародне визнання як суверенна держава, хоч тоді вона ще не мала центральних установ.

Швейцарія не підтримувала безпосередніх відносин з державою Б. Хмельницького, але в Україні знали про успішну визвольну боротьбу як Нідерландів, так і Швейцарії, і порівнювали з ними свої змагання за свободу. Про це ми дізнаємося з листа Яна Лещинського, воєводи Познанського і прихильника Гадяцької угоди гетьмана Івана Виговського з Польщею–Литвою. Ось що він пише у травні 1658 р.: “Химери і байки те, що козаки думають, ніби вони можуть бути Голландією або Швейцарією: кожен з тих народів має інші сприятливі місцеві прикмети і засоби оборони, а козаки живуть у такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки стати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі”³⁷.

Вестфальський договір³⁸

У 1618 р. вибухнула загальноєвропейська страшна релігійна війна, яка тривала тридцять років. Українські козаки як корпорація Військо Запорозьке офіційно не брали участі у Тридцятилітній війні. Французький посол у Польщі де Брежі (*de Bregy*), як раніше імператорські уповноважені, намагався вербувати найманих солдатів у Польщі, зокрема козаків в Україні. Ця акція для нас цікава тим, що де Брежі, за даними французьких документів, у 1644 р. вів переговори стосовно цього з Богданом Хмельницьким. Справа зайшла досить далеко, але з різних причин не могла реалізуватися. Все-таки Б. Хмельницький був у Франції. За даними одного французького агента, який зустрічався з Б. Хмельницьким в 1655 р., гетьман із задоволенням згадував дні, проведені у Франції, крім того, розпитував про князя Конде, якого він з гордістю називав своїм старим вождем. Ця служба у князя Луї II Конде могла тривати десь між 1643 і 1646 рр.³⁹

Попередні переговори між воюючими сторонами почалися 1641 р., і восени 1648 р. сторони погодилися на мир. Основними противниками були, з однієї сторони, Габсбурги з імператором та їхніми католицькими союзниками, з другої сторони — Бурбони з їхніми католицькими союзниками, а з третьої — протестанти з їхнім керівником, шведським королем. Переговори відбувалися паралельно у двох вестфальських містах: в Оснабрюку — між імператором і його союзниками, з одного боку, та Швецією з протестантами — з другого, а в Мюнстері — між імператором та Францією з її союзниками. Остаточний договір був підписаний в Мюнстері 24 жовтня 1648 р., якраз кілька місяців після початку повстання Б. Хмельницького. У підписанні договору взяли участь представники майже всіх європейських країн, крім Англії, у якій відбувалася революція, та Польщі, котра мала напружені відносини з тріумфуючою Швецією. Не було там представника православної Росії, хоч царя Олексія Михайловича вважали одним з гарантів миру. Не прибули до Вестфалії представники мусульманської Османської імперії.

Дві постанови Вестфальського миру треба тут подати. Перша — це гасло “*cuius regio eius religio*”, тобто “*чия держава, того релігія*”. Ніхто не звертав уваги на те, якої релігії дотри-

мується населення даної території, а справу вирішувала релігія її володаря. Якщо володар був 1624 р. (цей рік узято за вихідну дату) католиком або протестантом, то населення мало стати теж католицьким або протестантським. Якщо воно з цим не погоджувалося, то могло емігрувати.

Друге рішення було більш позитивне: це визнання незалежності Нідерландів та Швейцарії, а крім того, всіх понад 300 складових частин Німецької імперії.

Хоч представники польських Вазів не брали участі у Вестфальських нарадах, Б. Хмельницький знав про рішення миру, які не давали українській стороні жодних надій на примирення. Навпаки, тому що у 1624 р. (зрештою, як у 1648 р.) Україною володів католицький король Польщі–Литви, українському населенню, яке було православним, не було порятунку, хіба що залишалося емігрувати до православної Москви–Росії.

Починаючи з Вестфальського миру (1648), нові держави, а особливо ті, що постали у ХІХ ст., намагалися насамперед усіма способами дістати міжнародне визнання.

Романови⁴⁰

Після смути в Москві почала панувати нова династія Романових (1613). Сучасником Б. Хмельницького став Олексій Михайлович (1645–1676), син засновника династії Михайла Федоровича і внук Московського патріарха Філарета. Він сам створив теорію стосовно Божого джерела своєї влади і, як з'ясувала Лариса, був щільно пов'язаний із православним інтернаціоналізмом. У тій структурі не існувало місця для другого православного володаря.

Мусульманський світ в Європі

*Османська держава (династія)*⁴¹

Початком створення Османської імперії треба вважати військову перемогу тюрків, послідовників князя Османа, під містом Ізнік (Нікея) 1302 р. Династія Османа, що в 1453 р. здобула Константинополь (Царгород), стала правити імперією. Вона володіла своєю державою до 1924 р. В часи Б. Хмельницького імператором був Мегмед IV (1648–1687). Його зв'язкам з українським гетьманом Лариса присвятила розділ у цій книжці, до якого я не можу нічого додати.

*Гіреї в Криму*⁴²

Спадкоємцями імперії Золотої Орди у Східній Європі були татари із династії Гіреїв, що створили свій ханат у Криму і суміжних землях. Вони були мусульманської віри, як Османи, і від 1475–1478 рр. стали їхніми васалами, але з окремими завданням, а саме: тримати під контролем північні кордони Османської держави й особливо опікуватися християнськими васалами Османів. Тут треба відразу підкреслити, що в мусульманській структурі приналежність васала до династії грала другорядну роль. Кожен християнський васал, якого б походження він не був, трактувався як почесний князь, за умови лояльності стосовно турецького султана (імператора).

Християнські васали Туреччини (Османів)

*Молдавія (Луцули)*⁴³

Молдавське князівство створювалося протягом XIV ст. Його території підпорядковувалися до 1400 р. православній Галицькій митрополії, і до XVIII ст. там вживалася українська галицька ділова мова. Воєводи (князі) Молдавії мали подвійні васальні відносини: з 1387 р. вони були васалами Польщі, а з 1456 р. ще й васалами Туреччини. Князем Молдавії став Василь Лупул (1634–1653), і його стосунки з Б. Хмельницьким і династичні плани українського гетьмана з Лупулами Лариса досліджувала у кількох своїх працях.

*Волощина (Мультиани). Басараби*⁴⁴

Мультианське князівство спочатку нагадувало Молдавію, але замість Галичини й української мови треба поставити Болгарію і болгарську мову. В часи Б. Хмельницького там правила династія Басарабів: Матвій (1633–1654) та Костянтин Щербан (1654–1658). Про Матвія не раз згадується у книжці Лариси.

*Семигород (Трансільванія), династія Ракоці*⁴⁵

Унаслідок трагічної битви угрів з османськими турками під Могачем (1526 р.) Угорщина була поділена на три частини: Західну Угорщину захопили Габсбурги, центральна і південна Угорщина зі столицею Буда ввійшла як складова частина

до Османської держави, а Семигород став васальним князівством під протекторатом Туреччини. Тому що деякі воєводи Семигороду в різні часи обиралися королями, наприклад, Стефан Баторій — королем Польщі (1576–1586), Ян Заполія — королем Угорщини (1526–1540), вони користувалися особливою повагою в інших придунайських князів.

Воєвода Габор Бетлен (*Bethlen*, 1613–1623) намагався налагодити зв'язки з українськими козаками, але безуспішно, як і його протестантський друг Густав Адольф, король Швеції. У часи Б. Хмельницького князем Семигороду був Юрій II Ракоці (1648–1658, помер 1660 р.). Про його складні відносини з українським гетьманом йдеться у книжці Лариси. Треба підкреслити, що коли князі Молдавії та Волощини були православними, князі Семигороду, часто титуловані як угорські королі, стали активними членами європейської протестантської ліги.

Як творилися нові держави у ХІХ ст.?

У ХVІІІ–ХІХ ст. у зв'язку з розпадом Османської імперії на Балканському півострові під егідою тодішніх великих держав Європи — Англії, Франції, Росії, Пруссії та Австрії — творилися нові держави.

*Чорногорія*⁴⁶

Хоч Чорногорія ніколи не була під владою Османів, я розповідаю про неї з огляду на її сусідство з Туреччиною. В 1516 р. жителі цієї країни вирішили зробити свого обраного православного єпископа Цетіне також світським правителем. Сто дев'яносто років пізніше єпископ Данило Петрович Негош (1697–1735) зробив владу єпископа-правителя своєю спадкоємною. Оскільки єпископ не міг одружитися, його спадкоємцем ставав його племінник. Ця система існувала аж до 1851 р., коли Данило II (1851–1860), спадкоємець єпископа Петра II, відмовився прийняти свячення, оженився і став світським князем. Європейські великі держави під час Берлінського конгресу визнали статус незалежного князівства Чорногорії, спадкоємного в династії Негошів (1878). Спадкоємець Данила II Микола I (1860–1918) прийняв у 1910 р. титул короля. Королівство існувало до перетворення його у частину пізнішої Югославії.

*Сербія*⁴⁷

Після Кучук-Кайнарджійського миру між Росією і Туреччиною 1774 р. остання дістала право взяти під протекцію православних Османської імперії. Невдовзі після того почалися сербські повстання, протеговані Росією, які вибороли автономію для Сербії (1817), що було підтверджено договорами в Бухаресті (1812) та в Адріанополі (1829). Так Сербія стала автономним князівством.

Два сербські роди мали великі заслуги в боротьбі з Туреччиною і змінювалися на княжому престолі: Обреновичі (1817–1843, 1858–1903) та Караджорджевичі (1847–1858, 1903–1918). У 1882 р. Сербія стала королівством, яке у Берлінському мирі (1878) отримало міжнародне визнання, а після 1929 р. стало королівством Югославія.

*Греція*⁴⁸

Боротьба за визволення Греції велася у подвійній атмосфері. З однієї сторони, це була жертовність й активність грецької еміграції в Європі, а з другої — романтичне захоплення давньогрецькою культурою європейської еліти (згадаймо тут лише лорда Байрона). Воєнні дії розпочала молодь, об'єднана у товариство “Філікі Етерія” (“Дружне товариство”) в Одесі, яка в 1821 р. перейшла османський кордон. Боротьба зі змінним щастям тривала до 1829 р., коли три великі держави — Англія, Франція та Росія — разом, хоч кожна обстоювала власні інтереси, примусили османське правління визнати автономію Греції. Греки обрали Івана Антонія, графа Каподістрія, тимчасовим президентом (1828–1831), але великі держави відразу розпочали пошуки кандидата на короля. Запросили князя Леопольда Саксен-Кобурга. Він спочатку погодився, але після розмов з Каподістрією відмовився. Влітку 1830 р. його обрали королем новоствореної Бельгії (колишні габсбурзькі Південні Нідерланди), і він став там засновником династії.

Наступним кандидатом виявився сімнадцятилітній син короля Баварії Людвіка I Отто Вітгельсбах (1832–1862). Хоч його батько був відомим знавцем грецької старовини, син мав труднощі у здобутті популярності в греків і відмовився від престолу. Тепер великі держави вирішили запропонувати трон другому синові Християна IX, короля Данії, із династії Голь-

штайн-Глюксбург. Його ім'я було Вільгельм, і він змінив його на Юрія. Король Юрій I (1863–1913) став засновником династії королів Греції; до бічної лінії тієї династії належить Філіп Баттенберг (тепер Маунт-Баттен), чоловік англійської королеви Єлизавети II і засновник тієї ж династії у Великій Британії.

*Болгарія*⁴⁹

У 1876 р. вибухнуло антитурецьке повстання в Болгарії. За ним дуже скоро розпочалася російсько-турська війна (1877–1878), в якій Туреччина була змушена укласти договір у Сан-Стефано біля Константинополя. Одним з пунктів договору стало створення автономного князівства Болгарії. Князем було обрано другого сина князя Гессії Олександра від його морганатичного шлюбу — сина, котрий теж мав ім'я Олександр (1876–1886). Він дістав прізвище Баттенберг, від давнього гесського роду, який вимер ще у 1314 р. Цар Росії Олександр II одружився із сестрою Олександра Гесського, так що Олександр Баттенберг під час війни Росії з Туреччиною служив у російській армії. Однак він не мав таланту володаря і болгари примусили його абдикувати. Великі Збори Болгарії обрали новим князем Фердинанда (1887–1918, помер 1948 р.), сина Августа, князя Саксен-Кобург Гота, проти волі російського царя. Князь виявився інтелігентним і добрим правителем. Хоч сам залишився католиком, свого сина Бориса звелів охрестити у православному віросповіданні і запросив царя Миколу II стати його хрещеним батьком; цей крок пом'якшив стосунки між двома державами. В 1896 р. Туреччина і великі держави Європи підтвердили його вибір. У Берлінському мирі (1878) Болгарія дістала міжнародне визнання як суверенна держава. В 1908 р. Фердинанд I проголосив Болгарію незалежним королівством. Він став засновником болгарської королівської династії.

*Румунія*⁵⁰

У двох васальних Османській імперії наддунайських князівствах революція почалася з того, що обидва споріднені князівства об'єдналися. Сталося це тому, що молдавський князь Олександр Йон Куза в 1859 р. був обраний також волоським князем, а це турки досі забороняли. Однак князь Куза не зміг вирішити внутрішніх протиріч й абдикував. Тепер румунський трон було запропоновано другому синові бельгійського короля

Леопольда I, князя Фландрії Філіпові, але він відмовився. Тоді румуни обрали своїм володарем другого сина князя Гогенцоллерн-Зігмарінген, Карла, який мав підтримку Наполеона III. Спочатку Австрія, Росія і Туреччина поставилися до нього негативно. Але Карл I (1866–1914) виявився добрим дипломатом і не менш добрим володарем. У російсько-турецькій війні (1877–1878) Карл I виступав на стороні Росії, і його військовий талант спричинився до того, що у 1880 р. Румунія дістала міжнародне визнання як незалежна держава, а з 1881 р. вона стала спадкоємним королівством з династією Гогенцоллерн-Зігмарінген.

Василь Вишиваний⁵¹

Габсбурги чуйно реагували на можливі зміни у політичній сфері, і після революції в Росії та в Україні готували свого архікнязя як українського короля. Це був Вільгельм Габсбург-Лотрінген (1895–1951), син архікнязя Карла Стефана. Василь-Вільгельм виріс у Галичині, спілкувався з українцями, говорив українською мовою, навіть видав українською мовою збірку своїх поезій «Минають дні» (1921), носив залюбки українську вишиванку, тому дістав прізвисько Василь Вишиваний. Під час Першої світової війни був у ранзі полковника комендантом австрійської групи, до якої належали Українські Січові Стрільці, разом з якими він 1918 р. воював в Україні. За Директорії був в 1919 р. полковником армії УНР. Потім повернувся до Відня і відійшов від політичного життя. Проте після Другої світової війни у 1948 р. НКВС, яке мало довгу пам'ять, арештувало його, і він помер на засланні. Василь-Вільгельм не міг мати успіху в Україні ХХ ст., бо належав до іншої, минулої епохи.

* * *

Як підкреслила Лариса, в українській історіографії па- нує думка, що Богдан Хмельницький не використав як слід свої великі перемоги у боротьбі з поляками: він не створив української національної держави в її етнічних кордонах. Лариса слушно підкреслила, що ці вимоги, нав'язані ідеями ХІХ–ХХ ст., не могли бути спонукою для учинку Богдана Хмельницького — діяча ХVІІ ст.

Я спеціально подав у цьому екскурсі панораму володарів Європи та їхніх династій, а також теорії права на владу, що були панівними в Європі ХVІІ ст., бо ж існує тільки один історичний процес, і тільки в порівняльному аспекті можна оцінювати минуле та його діячів.

Ахіллесовою п'ятою Богдана Хмельницького у його взаєминах із володарями західноєвропейського типу, за вірою католиками або протестантами, було те, що він не належав, як вони, до якоїсь пануючої династії, які, згідно з панівною теорією, лише одні мали право на владу. Тому можна зрозуміти дії Яна Казимира. Він вважав зневагою свого королівського маєстату те, що Богдан Хмельницький зумів примусити через хана Іслам Гірея, його, Яна Казимира, хоч він сам був пануючим монархом, прийняти вимоги Б. Хмельницького, ніби той став володарем, тоді як він залишався тільки “хлопом”, в його, Яна Казимира, розумінні. Також у взаєминах із королем Швеції Карлом X Густавом, і навіть із другорядним семигородським князем Юрієм II Ракоці, ми спостерігаємо, що, з одного боку, вони прагнули отримати військову допомогу від Богдана Хмельницького, а з другого, не вважали його рівноправним партнером.

Як бачимо, Б. Хмельницькому не знайшлося місця серед європейських володарів. Хоч він був православним, він не нав'язував своєї віри підданам, цього вимагала постанова Вестфальського договору (“чий край, того релігія”), він навіть забезпечував свободу віри католикам.

Також Б. Хмельницький не вписувався у структуру православної ідеології, де міг бути тільки один православний цар: візантійський, а тепер московський цар, представник Бога на землі. Отже, православний гетьман Б. Хмельницький не міг

укласти договору із православним царем як рівний з рівним, а дістав лише від московського правління «Жалувану грамоту на Статті Б. Хмельницького», так як раніше 1649 р. у Зборові він одержав від католицького короля «Декларацію ласки».

Ситуація не змінилася, як ми вище бачили, і в перші дві третини ХІХ ст., коли на Балканському півострові після за-непаду Османської імперії виникли нові держави. В основному не звільнені народи, а великодержавні династії вирішували, кому із “других синів” пануючих можновладців передати у володіння ту чи іншу країну.

Іншою була ситуація у мусульманських володіннях. Там кожен, хто конкретно правив якоюсь християнською країною, визнавався її володарем. Османський султан титулував Б. Хмельницького так само, як інших християнських зверхників: “Гордість володарів (умераї) народу Ісуса, обранець із могутніх громади Месії, гетьмане козаків, Богдане Хмельницький”. Крім того, кримський хан Іслам Гірей та бей Перекопу Тугай-бей були особистими друзями українського гетьмана, тому в турецькому світі українських козаків за часів Б. Хмельницького називали *кардаш-казаги*, тобто “братніми козаками”. Правдоподібно, османський протекторат був би вигідніший для України, як це виявилось для Молдавії, Волощини і навіть для Греції та Болгарії. Хоч Б. Хмельницький не мав ніякої антипатії до ісламу, все-таки він мусив рахуватися з тим фактом, що після відновлення православної ієрархії в Україні, яка часто була в полоні ідей православного інтернаціоналізму, що жив ідеєю організації боротьби з мусульманським світом, така розв’язка стала б несприятливою для українського населення, що діяло імппульсивно і не вміло мислити політичними категоріями.

У третьому розділі Лариса подає детальний опис турецьких Грамот до Б. Хмельницького. Це дуже потрібно, бо щодо тих Грамот у нашій науковій літературі існує певна плутанина. Справа в тому, що деякі з них збереглися в різних копіях і перекладах, але перекладачі неточно перекладали, а крім того, не вміли визначити дат, поданих у мусульманській ері. Ось серед документів, що зберігаються в ЦДАДА (РДАДА), є інформація про Грамоту султана до Б. Хмельницького від 1647 р.⁵² Деякі історики, зокрема український професор Юрій Мицик, подають як факт інформацію про Грамоту султана до Б. Хмельницького 1647 р.⁵³ Це дивно, бо важко зрозуміти, як український

історик міг таке писати. Адже в 1647 р. Б. Хмельницький ще не був обраний гетьманом і не мав великих перемог над поляками, без чого він ще не міг бути об'єктом зацікавлення чужинців. У 1991 р., під час моєї роботи в РДАДА (у Москві), я, доставши цю Грамоту, з'ясував, що тут йдеться про оригінал султанської Грамоти, але в оригіналі чітко зазначено: “*тагрран фї авайлі шагр-і рабї улі авваль сенатан ігда ва сїттїне ва альф*”, тобто: “писано в першій декаді місяця шавваль року тисяча шістдесят першого”, а це відповідає декаді між 22 лютого до 3 березня 1651 р. нашої ери. Рятуючи 1647 р., проф. Мицик пише, що Грамоту відправив султан Ібрагім, який дійсно правив до 1648 р. Однак ця геніальна розв'язка не допомагає. Султанські Грамоти мають на початку стилізований, як птах, підпис (*тургу*) султана-відправника. У даній Грамоті бачимо чітку *тургу* сина Ібрагіма, султана Мегмеда IV, котрий почав правити в 1648 р.

Я допоміг Ларисі, яка не є сходознавцем, зорієнтуватися в османському джерельному матеріалі, і вона подає тексти османських Грамот не в дослівному перекладі, а у вільному, бо їхній квітчастий та шаблонний стиль важко зрозуміти без спеціальних коментарів. Лариса перекладала з німецького перекладу Рипки, а я звірив її переклад з турецьким оригіналом. Вона розв'язала складну проблему, на яку вказав Рипка, а саме: чому в одній Грамоті султана 1650 р. подається, що вона тільки “буде вислана” (*язиладжак*).

Коли ми уважно студіювали документи Б. Хмельницького 1652–1654 рр., то стало зрозуміло, що Хмельницький називав свої майбутні відносини з царем як “піддатися під високу руку”, а не так, як у московській практиці вживалося, “під руку” або “в подданство”. Я тоді просив занотувати на картках усі випадки, коли там подається “під високу руку” або “під руку”. Виявилося, що в Москві терміна “під високу руку” не знали. Тоді ми зрозуміли, що перед нами — загадка, яку треба розгадати. Виникла думка про ймовірність візантійської формули, і я запросив на наш міні-семинар мого близького друга, який водночас є світової слави авторитетом у візантології. Очевидно, він не був свідомий, що виступає на міні-семінарі. Професор Ігор Шевченко відразу запропонував, що йдеться про латинську формулу *alta manus* — “висока рука”. Однак перевірка у словниках середньовічної латини, а також в історичних текстах, писаних у церковній ідеології (наприклад, «*Геста*

Данорум» Саксона Граматика), не підтвердила тієї можливості. На наступному нашому міні-семінарі Ігор подав переконливу розв'язку. Це переклад грецького ἡ χείρ ἡ ὑψηλή — “висока рука”, взятого із Септуагінти, тобто зі старогрецького перекладу Старого Заповіту. Така відповідь добре пасувала до нашого підтексту. Ігор має доступ до комп'ютерного словника Септуагінти, так званої “Пандори Бокс”, і подав нам усі випадки, коли цей термін виступає у Септуагінті, а також допоміг ідентифікувати деякі місця в репринті Острозької Біблії, з іншою нумерацією. Тепер Лариса дістала змогу опрацювати свій розділ про “високу руку”, який має центральне значення для розуміння концепції васалітету у Богдана Хмельницького, зокрема у справах так званого Переяславського договору.

На мою думку, Лариса цілком слушно розрізняє два аспекти того договору: церемоніальний аспект, тобто Переяславську Раду, і Чигиринсько-Московський юридичний договір із так званими «Статтями Богдана Хмельницького». Цей новий підхід дає нам можливість краще зрозуміти, що собою являє так званий Переяславський договір.

Ще одне важливе питання — це справа московських воєвод. Як відомо, на противагу польським воєводам московські воєводи (це, звичайно, колегія із двох-трьох або більше чиновників) мали в основному адміністративні завдання. Хмельницький вимагав від царя прислати воєвод із військом для боротьби з поляками. Він не потребував допомоги в адмініструванні своєї держави, бо вже встиг її створити. Отже, він категорично відмовився приймати невійськових воєвод. Це, на мою думку, дуже важливе питання, і Ларисі вдалося на нього переконливо відповісти.

Також заслуговує на увагу одне явище, яке вона розробила, — явище в українській ментальності, котре я запропонував назвати “православним інтернаціоналізмом”.

Останній розділ книги подає епілог дипломатичної діяльності Б. Хмельницького, а саме: договір із Карлом X Густавом, королем Швеції, який був підписаний після смерті Б. Хмельницького його спадкоємцем, гетьманом Іваном Виговським, але який був підготовлений ще Богданом Хмельницьким.

Основний висновок монографії такий: Богдан Хмельницький уже на початку своєї революції мав чітку візію, чого він прагнув. Це була ідея автономного спадкоємного гетьмана-

ту. Держава повинна була обіймати всі землі руської віри по Віслу на заході. Так він окреслив кордони своєї держави в Листі цареві Олексію Михайловичу після Віленської зустрічі в 1656 р., а також у договорі зі Швецією.

Закінчуючи, хочу підкреслити, що праця Лариси має багато добре обґрунтованих нових ідей і допомагає нам краще зрозуміти плани та наміри Богдана Хмельницького, а також епоху, в якій він діяв.

Омелян Прищак